

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

INCLUSIVE EDUCATION IN UKRAINE: SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS

У статті подано зміст поняття “інклюзивна освіта”; проаналізовано та визначено суть “медичної” та “соціальної” її моделей. Автор акцентує увагу на соціальному аспекті інклюзії, виокремлює значення соціуму у визначенні місця особистості у житті суспільства, її соціалізації та подальшій самореалізації; розкриває суть проблем, що мають місце на практиці; наголошує на шляхах подолання різних недоліків та упуцень у процесі соціальної та освітньої інклюзії.

Ключові слова: соціальне становлення, соціальні ролі, соціальні знання, соціальна стійкість, соціалізація, самореалізація.

The article contains the content of the term “inclusive education”; the essence of “medical” and “social” models are analyzed and defined. The author focuses on the social aspect of inclusion, highlights the importance of society in determining the place of personality in society, its socialization and further self-realization; reveals the essence of the problems that take place in practice; emphasizes ways to overcome various shortcomings and omissions in the process of social and educational inclusion.

Key words: social formation, social roles, social knowledge, social stability, socialization, self-realization.

Сучасний етап розвитку нашого суспільства характеризується формуванням нового погляду на освіту та самовизначення людини у соціумі. У межах міжнародного руху “Освіта для всіх” (“Education for all”), ініційованого ЮНЕСКО, освіта посідає чільне місце у житті кожної людини і виступає у якості першочергового завдання щодо забезпечення освітніх потреб кожного з боку суспільства. За такого підходу на особливу увагу заслуговує проблема задоволення освітніх потреб громадян, життєдіяльність яких залежить не лише від власних можливостей та задатків, а й першу чергу соціуму. З іншого боку високий рівень освіти усіх без винятку громадян дозволяє підвищити грамотність населення, яка відображається у набутому соціальному досвіді, соціальній компетентності, здатності до соціальної адаптації тощо, що своєю чергою слугує неодмінному розвитку держави, примноженню її спадщини.

Слід зазначити, що ставлення до осіб з особливими потребами співвідноситься з суспільно-соціальними моделями, які формувались упродовж розвитку суспільства і були зумовлені превалюючими ідеологіями, громадською думкою, системою соціально-політичного устрою. Практика засвідчує, що доволі довгий час існувала так звана “медична модель”, яка відображала суспільне ставлення до осіб з вадами в розвитку. Так, до прикладу, відомі дослідники у галузі соціальних стосунків М.Айшервуд, Л.Бартон, П.Бурдье вважали, що людина з особливостями розвитку є передовсім хворою людиною, яка потребує спеціального лікування, піклування та догляду, перебування у спеціальних умовах проживання, а, отже, люди з особливими

потребами розглядались як об'єкти неповноцінні, що потребували опіки, милосердя, благодійності, а тому повинні були перебувати у сегрегативних умовах на лікуванні, навчанні, здобутті професії, проживанні. Це своєю чергою слугувало так званій деформованій соціалізації, що ускладнювало повноцінну життєдіяльність та самореалізацію особистості. З іншого боку, знання, отримані за межами соціуму, не могли стати у нагоді у процесі адаптації до такого суспільства, соціалізації у ньому, самореалізації та самоствердженні як повноправних членів суспільства.

На сьогодні підходи до прийняття особливих людей дещо змінилися. Так, філософія інклюзії базується на вірі в людину, визнанні її найбільшою цінністю на Землі; вона передбачає внесення змін у політиці, культурі, освіті, соціальній сфері тощо. Розвинуті держави переглядають новий інструментарій щодо вирішення означеної проблеми, який має освітній, психолого-педагогічний та духовний аспекти.

Аналіз практичного досвіду європейських країн яскраво демонструє, що близько 15% дітей від загальної чисельності їх у школі вибувають із навчального закладу в силу неготовності останнього прийняти таких осіб, створити їм комфортні умови для навчання, виховання та розвитку. Це своєю чергою засвідчує про наявність низки труднощів та проблем щодо забезпечення надання освітніх послуг усім без винятку людям, а, отже, потребу звернення до моделі інклюзивної освіти.

Аналіз актуалізованих джерел з означеної проблеми показав, що соціальну інклюзію в освіті досліджувало чимало науковців. Особливе місце посідають дослідження вітчизняних вчених: Н.З. Софій, А.А. Колупаєвої, Ю.М. Найди (щодо концептуальних аспектів інклюзивної освіти); А.Г. Шевцова (освітні основи реабілітології); О.І. Рассказової (соціалізації учнів в умовах інклюзивної освіти); В.В. Засенка (перспективи розвитку в Україні інклюзивної освіти); дослідження І.Беха, М.Боришевської, М.Савчин стосовно місця особистості у суспільстві тощо.

Мета статті – проаналізувати основні проблеми сьогодення щодо реалізації соціальної моделі інклюзивної освіти в Україні, визначити її недоліки та переваги, виокреми шляхи підвищення ефективності практичного застосування.

Відповідно до психологічних особливостей однією з суттєвих потреб особистості є визначення свого місця у суспільстві, самореалізація й самоствердження у соціумі. Так, відповідно філософського розуміння суті понять “становлення” і “розвиток” визначаємо їх як розвиток особистості у двох напрямках. Це, по-перше, природній розвиток поведінки особистості, що пов'язаний з дозріванням і дорослішанням дитини та, по-друге, процес культурного удосконалення психологічних функцій організму, що відображається у опануванні досвідом культурної поведінки на основі освоєння духовно-моральних цінностей суспільства. Важливо, у процесі становлення та розвитку відбувається соціалізація особистості, яка віддзеркалює так званий рівень її “соціальності” (відповідність соціальним нормам й вимогам, можливість самореалізуватись у суспільстві, бути затребуваною тощо).

Науковець О.Кононко наголошує, що слід розмежувати поняття “соціалізація” та “соціальний розвиток”, де останній виступає як процес індивідуального розвитку людини в межах соціальної групи, формування взаємин з її членами. За такого підходу процес індивідуалізації особистості виступає стержнем соціального становлення людини. *Соціальне становлення* – процес формування сутності людини, розвиток її унікальності й індивідуальності у межах соціальної групи з метою ефективної інтеграції до системи соціальних відносин, вираженої у спроможності до самореалізації. Іншими словами, соціальне становлення – своєрідний процес засвоєння дитиною (дорослою людиною) соціальних ролей (сімейно-соціальних та ін.),

формування соціальних знань (політичних, соціально-економічних, загально-культурних) та соціальної стійкості (прийняття соціальних норм і цінностей), набуття досвіду їх застосування на практиці, розвиток індивідуальних рис та якостей. Звідси – суспільство здійснює вагомий вплив на розвиток особистості, становлення її соціальної сутності, а, отже, й життєдіяльності загалом [4].

Особливо гостро постає проблема соціалізації особистості сьогодні, в епоху глобальних змін, швидкоплинності інформації, перестановки акцентів з одних видів діяльності на інші, заміни цінностей та їх коригування тощо. Нові погляди на особистість та її місце у інформаційному просторі, превалювання матеріальних цінностей над морально-етичними нормами та духовною сутністю людини віддзеркалюють ті основні аспекти, якими послуговується суспільство у XXI столітті. А тому нині актуалізується потреба пропагування основних концептуальних положень філософії гуманізму – визначення людини як найвищої цінності на Землі; дотримання рівноправності та поваги, милосердя і толерантності у соціальних відносинах незалежно від віку, статі, національності, можливостей, статусу, стану здоров'я кожного. З іншого боку, перебудова соціального середовища та суспільної свідомості необхідні не лише задля створення комфортних умов існування людини, а й, у першу чергу, задля включення осіб з особливими потребами у соціум, максимального наближення їх життя й побуту до умов і стилю життя суспільства, створення можливостей ефективної самореалізації та самоствердження [5; 6].

Видатний український філософ Григорій Сковорода у “Розмові п'яти подорожних про істини щастя в житті” наголошував: “Невже гадаєш, що премилосердна й дбала матір наша природа зачинила їм двері до щастя, ставши для них мачухою?” Це риторичне запитання є водночас відповіддю: “Кожна дитина – цілий світ, освіта й повага і рівність для всіх...”. Кожна людина народжується з великими потенційними можливостями пізнавати світ у всій його красі та неповторності, змінювати його, примножувати, творити. Люди з особливими потребами – не пасивні члени суспільства, а передовсім особистості, що мають право на задоволення власних соціальних потреб, на працю та відпочинок, створення сім'ї, доступ до культурних цінностей, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування, участь у громадському житті тощо. В основу ідеології інклюзивної освіти покладено ідею, що виключає дискримінацію, забезпечує однакове ставлення до всіх людей, створює спеціальні умови для осіб з особливими потребами. Сьогодні пропагується ідея щодо визнання відмінностей між людьми природнім явищем, яке тільки робить кожного більш унікальним, неповторним та своєрідним.

За такого підходу нагальною потребою є створення інклюзивного середовища, де кожен зможе відчувати затребуваність свого існування. Так, практика показує, що політика України щодо осіб із особливими потребами характеризується максимальним залученням держави до системного вирішення низки проблем, проте суспільно-соціальний устрій при цьому не змінюється. Це потребує змістовного вивчення нормативних документів та обслуговування ними у процесі практичної діяльності. Приміром, основним нормативно-правовим документом, що засвідчує розпочату в Україні модернізацію освітньої галузі у напрямі інклюзивної освіти є проект Стандарту соціальних послуг, розроблений на виконання Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 05.10.2000 року та Закону України “Про соціальні послуги” від 19.06.2003 року за № 966-IV. Зокрема у вище означених документах наголошується на потребі надання допомоги дитині у здобутті освіти, забезпеченні доступності інклюзивного навчання,

раціонального розподілу ресурсів та соціальних гарантів щодо освіти та соціального захисту осіб із особливими потребами. Дані нормативні документи звертають увагу на якість надання послуг, здатних задовільнити фізичні, психологічні, соціальні та духовні потреби кожної особистості; наголошують на потребі гарантування доступності цих послуг, захисті прав та здоров'я дітей, покращенні їх психофізичного стану та підвищенні якості життя, рівня соціалізації. Зокрема у процесі інклюзивного навчання слід надавати наступні *соціальні послуги*:

- *освітні*, що спрямовані на здобуття освіти відповідного рівня на основі державних гарантій та стандартів з урахуванням психофізичного розвитку кожної дитини; *соціально-педагогічні*;
- *психологічні, медичні та соціально-медичні*;
- *юридичні*;
- *інформаційні, соціально-побутові*.

Зокрема зміст та обсяг соціальних послуг у процесі інклюзивного навчання визначається індивідуально для кожного учня з особливими потребами залежно від його фізичного стану та потреб. Основою для їх надання є індивідуальні плани та рекомендації експертів щодо варіантів та можливостей задоволення запитів дітей з особливими потребами. Так, соціальні послуги у відповідності з даним нормативним документом передбачають:

- 1) розробку індивідуальної програми (плану) розвитку дитини з особливими потребами; організацію інклюзивного навчання за загальноосвітньою програмою відповідно до індивідуального плану;
- 2) психодіагностику, спрямовану на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, надання корекційно-реабілітаційної допомоги та супроводу, організацію лікувальних занять;
- 3) психокорекцію, психотерапію з метою розвитку та самоствердження особистості з особливими потребами, її консультування щодо поліпшення взаємин з соціальним середовищем;
- 4) організацію спеціальних занять з набуття соціально-побутових навичок (самообслуговування, комунікації, позитивної поведінки, харчування, орієнтування у просторі тощо);
- 5) організацію дозвілля, спортивно-оздоровчої та інших видів діяльності;
- 6) консультування щодо захисту прав та інтересів дитини;
- 7) надання інформації щодо інших видів соціальних послуг тощо.

На противагу медичній моделі, що мала місце упродовж багатьох років у нашому суспільстві, так звана “соціальна” модель розглядає вади здоров'я як соціальну проблему, а не ознаки чи характеристику особистості. Проблема полягає у непристосованості оточення до таких людей, бажанні ізолювати їх, покращити умови власного комфортного існування тощо. Соціальна модель покликана змінити суспільне ставлення до осіб з особливими потребами, що своєю чергою забезпечить рівну участь усіх громадян у реалізації особистих прав на отримання медичних, соціальних, освітніх та інших послуг, активну участь у житті громади та інше. Так, мета інклюзивної освіти – створення та розбудова інклюзивного середовища, у якому незалежно від статі, віку, національності, здібностей кожен може приймати участь у житті суспільства, вносити свій вклад у розбудову держави, бути повноправним її громадянином. На часі – потреба залучення співгромадян, що мають особливості психофізичного розвитку в соціум, їх адаптація, соціалізація та розвиток.

Відтак соціальний аспект означеної проблеми полягає у розв'язанні низки проблем, що мають місце на практиці. Суспільство зобов'язане дати можливість кожній без винятку дитині, відповідно до її потреб, реалізувати власний потенціал, задовольнити запити, інтереси, реалізувати себе у певній галузі, примножити власними надбаннями скарбницю держави (в силу реалізації власних здібностей, талантів та обдарувань). Нині освіта спрямована на зміну ціннісних орієнтації у площину гуманізації, індивідуального підходу до кожної дитини, де головне гасло: “Освіта для кожного, школа – для всіх”. Концепція інклюзивної освіти відображає одну з основних демократичних ідей – усі діти є однаково цінними й активними членами суспільства.

Отже соціальне обґрунтування інклюзивної освіти полягає у визнанні потреби включення осіб з особливими потребами у навчально-виховний процес навчального закладу, спільного навчання усіх, що своєю чергою слугуватиме створенню справедливого суспільства, у якому немає місця дискримінації, ізоляції, відчуження, маргіналізації осіб із вадами здоров'я чи обмеженими можливостями тощо. Приміром, у Конвенції ООН про права інвалідів зазначається: “Навіть найсучасніші заклади з хорошим обладнанням і досить кваліфікованим персоналом є якимись безликими, оскільки в основі інституціоналізації лежить припущення, що інтерновані діти не можуть жити самостійно як інші члени суспільства і тому стають пасивними та залежними... Сам факт їхньої ізоляції від суспільства прийнято називати “інституційним менталітетом”, що представляє собою новий вид інвалідності, оскільки перешкоджає реінтеграції у суспільство...” [3].

Суспільно-соціальна модель “включення” є основоположною у визначенні сучасних підходів до надання освіти дітям з особливими потребами. На цьому наголошує Саламанкська декларація: “Тенденції в галузі соціальної політики в останні два десятиріччя полягали в тому, аби сприяти інтеграції та боротися з відчуженням. Залучення та участь мають вирішальне значення для людської гідності, а також для дотримання прав людини. В галузі освіти це здійснюється через розробку стратегій, які мають на меті забезпечити справжню рівноправність можливостей...” [7, 8].

Зокрема позиція європейської спільноти щодо усунення упередженості та дискримінації стосовно осіб з особливими потребами, надання їм можливостей для здобуття освіти, неодноразово виголошувалась ЮНЕСКО та Комісією з прав людини: “Освіта має надаватись в межах можливого, у загальноосвітніх школах, без будь-якого вияву дискримінації стосовно дітей та дорослих інвалідів. Таким чином, сама по собі інвалідність не є перешкодою, дискримінація – ось що перешкоджає дитині отримувати освіту у загальній системі. В окремих випадках, відповідно до законодавчих норм, діти-інваліди зобов'язані відвідувати спеціальні школи, що є офіційною сегрегацією...” [8, с. 78]. Ці та інші аспекти дають підстави вважати інклюзію концепцією соціальною, яка передбачає гуманізацію взаємин, суспільних відносин і прийняття прав осіб з особливими потребами на якісну та доступну освіту. Іншими словами, реалізація на практиці інклюзивної освіти сьогодні виступає на кшталт інклюзії в суспільстві, що віддзеркалює рівень його розвитку через:

а) *формування змін суспільної думки* про вагомість осіб з особливими потребами, повагу до них як рівноправних членів суспільства, а не “хворих” людей, що потребують ізоляції; рівноправне ставлення до усіх, незалежно від етнічної приналежності, статі, культури, соціального стану, релігії, індивідуальних можливостей та здібностей: “Не особистість має прилаштовуватись до суспільних, економічних,

соціальних стосунків, а суспільство має створити умови для задоволення особливих потреб кожного”;

б) *визнання здатності осіб з особливими потребами до опанування різноманітних видів діяльності, у тому числі й набуття освіти; створення освітнього середовища, що відповідало б потребам і можливостям кожного, незалежно від особливостей і психофізичного розвитку.*

У Законі “Про основи соціальної захищеності інвалідів України” особливі потреби визначаються як такі, що виникли у зв’язку з інвалідністю особи, ті, що стосуються відновлення чи компенсації порушених або втрачених здібностей до різних видів діяльності, у тому числі й оволодіння знаннями. За такого підходу слід опиратися на цінності дитини і необхідність розвитку її сильних сторін; бачити в дитині індивідуальність, незалежно від наявних недоліків розвитку; боротися зі стереотипами; спільно з командою (батьками, фахівцями, громадськістю) вирішувати проблеми і планувати подальшу діяльність щодо створення комфортних умов існування, навчання, розвитку осіб з особливими потребами;

в) *актуалізація морально-етичного аспекту*: люди з особливими потребами – не явище виняткове й приречене на маргінальність життєвого шляху, а однаково цінні, унікальні й особливі за своєю природою особистості, здатні творити й примножувати, радіти й бути щасливими; гуманізм та терпимість у ставленні до осіб з особливими потребами;

в) *забезпечення захисту їх прав та інтересів на рівні сім’ї, соціальних установ, громадськості, освітніх закладів тощо; підвищення рівня підтримки;*

г) *тісна співпраця з родинами таких осіб, проведення психолого-педагогічної просвіти, а саме:*

- індивідуальне, групове, сімейне консультування батьків фахівцями;
- індивідуальні бесіди (“Заняття з особливою дитиною в домашніх умовах”, “Ігри власноруч” та інші);
- круглий стіл для фахівців і батьків, що допомагає знайти оптимальні підходи у взаємодії з дітьми, розкрити емоційний світ батьків, надати їм підтримку та віру.

Крім того, співпрацю з батьками таких дітей доцільно проводити у таких *формах*: семінари-практикуми для набуття практичних навичок з навчання та виховання дітей (підготовка до навчання грамоти, письма, читання); батьківські збори, конференції; папки-пересувки; пропаганда педагогічних знань у формі улаштування виставок дитячих робіт; рольові ігри, тренінги; листування; “Телефон довіри”, “Журнал відгуків та пропозицій”, “Скринька уваги і поваги”, “Спільно вирішуємо проблеми” тощо.

д) *створення рівних умов доступу до набуття професії та подальшої реалізації себе у ній.*

Так, за часів радянської доби навчання осіб з особливими потребами проводилось лише у спеціалізованих закладах з подальшою професіоналізацією та працевлаштуванням – така людина знаходила своє місце у суспільстві, не будучи повністю відірваною від життя, реалізувалась на професійній ниві. На жаль, проблемою сьогодення виступає неможливість працевлаштування, повної самореалізації осіб з особливими потребами через незатребуваність на ринку праці (упереджене ставлення оточення, відсутність відповідних вакансій, зневіра у можливості таких людей якісно й плідно працювати та інше);

е) *стихийний характер інклюзії* – суспільство здебільшого не обізнане з наявними проблемами таких осіб, сприймає їх позитивно, але відчужено: милосердя ще не дає підстав стверджувати про рівність умов усіх без винятку людей. А тому задовго до входження дитини в соціальне середовище навчального закладу необхідно провести просвітницьку роботу серед громадськості з метою формування позитивних установок щодо сприйняття дітей з особливими потребами; підготувати педагогічний колектив до роботи з такими дітьми та їхніми родинами; формувати толерантне ставлення та терпимість та інше;

є) *негативне й упереджене ставлення до спеціальних навчальних закладів з боку соціуму* – своєрідне сприймання їх на кшталт інтернатних установ, де перебувають “меншовартісні” люди. Таке ставлення до осіб з вадами розвитку не нове, позаяк ще у античні часи громадянське право детермінувало визнання осіб з вадами як неповноцінних, недієздатних громадян, яких необхідно ізолювати від “здорових”, тим самим оберігаючи останніх і державу. Приміром, за часів Римського права існувало так зване правило розуму – відділяти неприродне від здорового (Сенека) тощо;

ж) *діяльність громадських організацій* часто блокується через відсутність державних асигнувань, нестачі коштів тощо.

Висновок. Отже, проблема соціалізації особистості з особливими потребами є багатоаспектною й потребує поглибленого вивчення. Соціальний аспект проблеми полягає у визнанні таких людей повноправними, здатними до навчання й розвитку в умовах загальноосвітньої школи, праці й творчості. Базуючись на принципах гуманізму й демократизму, рівності й усунення дискримінації, інклюзивна освіта виступає сьогодні як можливість й потреба надання якісних освітніх послуг усім без винятку людям. Однак це потребує розв'язання низки проблем, більшість із яких стосується саме процесу соціалізації та самореалізації особливої особистості. Зокрема в освітній галузі необхідно реалізувати новітні підходи; організувати адаптацію навчальних програм, планів, середовища; здійснювати використання громадських ресурсів, залучати батьків; співпрацювати з фахівцями й, головне, створювати комфортне освітнє середовище. З іншого боку актуалізується потреба створення можливостей задля приведення моделі інклюзивної освіти до високого рівня через активну участь не лише педагогів, вихователів, батьків, а й дітей-однolitків, членів родини, соціуму.

Література

1. Закусило О. Ю. Прикладні аспекти соціальної роботи з сім'ями, що мають дітей з особливими потребами/О. Ю. Закусило, Н. В. Вільхова-Марчук//Сучасні проблеми навчання, виховання та інклюзії людей з особливими потребами. – Розділ І. – С. 76–82.
2. Інклюзивна освіта/Г.Ю.Кравченко, Г.О.Сіліна. – Х.: Вид-во “Ранок”, 2014. – 144 с.
3. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року)/Ел. Ресурс: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посібн. для вищ. навч. закладів/О.Л.Кононко. – К., 1998. – 255 с.
5. Литовченко О.В. Соціальне становлення особистості: соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів/О.В.Литовченко//Практична психологія та соціальна робота. – № 12, 2011. – С. 50 – 54.
6. Оксана Волошин. Робота з дітьми з особливими освітніми потребами/Волошин Оксана//Психолог. – № 7-8 (559-560), квітень 2015. – С. 71 – 76.
7. Саламанская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, приняты Всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество. – Саламанка. Испания, 7 – 10 июля 1994. – К., 2000.

8. UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) in 1999 / Statistical Yearbook 1999. Paris.

References

1. Zakusylo O. Yu. Prykladni aspekty sotsialnoi roboty z simiamy, sheho maiut ditei z osoblyvymy potrebamy/O. Yu. Zakusylo, N. V. Vilkhova-Marchuk//Suchasni problemy navchannia, vykhovannia ta inkluzii liudei z osoblyvymy potrebamy. – Rozdil I. – S. 76–82.
2. Inkluzyvna osvita/H.Iu.Kravchenko, H.O.Silina. – Kh.: Vyd-vo “Ranok”, 2014. – 144 s.
3. Konventsiiia OON pro prava dytyny vid 20 lystopada 1989 r. (redaktsiia zi zminamy, skhvalenymy rezoliutsiieiu 50/155 Heneralnoi Asamblei OON vid 21 hrudnia 1995 roku)/El. Resurs: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Kononko O.L. Sotsialno-emotsiinyi rozvytok osobystosti (v doshkilnomu dytynstvi): Navch. posibn. dlia vyshch. navch. zakladiv/O.L.Kononko. – K., 1998. – 255 s.
5. Lytovchenko O.V. Sotsialne stanovlennia osobystosti: sotsialno-pedahohichnyi potentsial pozashkilnykh navchalnykh zakladiv/O.V.Lytovchenko//Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – № 12, 2011. – S. 50 – 54.
6. Oksana Voloshyn. Robota z ditmy z osoblyvymy osvitnimy potrebamy/Voloshyn Oksana//Psykholoh. – № 7-8 (559-560), kviten 2015. – S. 71 – 76.
7. Salamanskaia deklaratsiia. Ramky deistvyi po obrazovanyiu lyts s osobymy potrebnostiamy, pryniatye Vsemyrnoi konferentsyei po obrazovanyiu lyts s osobymy potrebnostiamy: dostup y kachestvo. – Salamanka. Yspaniia, 7 – 10 yiulia 1994. – K., 2000.
8. UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) in 1999 / Statistical Yearbook 1999. Paris.

Одержано статтю: 05.09.2017
Прийнято до друку: 02.10.2017